

Ekonomernas välfärdsrecept: Höga löner och trygga truster

nr 7 2005 årgång 33

Frågan om hur välfärdsarrangemangen i ett modernt samhälle kan eller bör se ut förefaller mera öppen än på länge. I vissa avseenden påminner dagens diskussioner om hur välfärden ska organiseras om förra sekelskiftets diskussioner om hur "den sociala frågan" skulle lösas. Inte minst när det gäller frågan om hur företagen ska kunna förena effektivitet och konkurrensförmåga med socialt ansvar finns det intressanta meningsyttringar att lyfta fram ur det förflutna. I denna artikel görs några nedslag bland ledande svenska nationalekonomer i början av 1900-talet för att se hur de resonerade kring frågor som kan förknippas med så kallad välfärds kapitalism och social ingenjörskonst. En skillnad mellan då och nu, som framträder med särskild tydlighet, gäller synen på stor-drift och monopol.

I industrialismens barndom utspelades i de flesta länder livliga diskussioner om hur "arbetarfrågan" eller "den sociala frågan" skulle lösas. Hur skulle den framväxande arbetarklassen integreras i samhället och få sina grundläggande behov tillgodosedda? Det handlade om förhållanden på arbetsplatsen, om trygghet i situationer när arbetaren inte kan sälja sin arbetskraft och om levnadsvillkor utanför arbetsplatsen. Blickarna riktades mot flera typer av "välfärdsleverantörer": stat/kommun, företag, fackföreningar, frivilligorganisationer. Vem skulle göra vad? Vi har – inte minst i Sverige – kommit att se stat och kommun som det allt dominerande svaret. Till en början var emellertid svaret inte så givet. I vart fall fick olika leverantörer axla olika stora delar av ansvaret i olika länder. I exempelvis USA och Japan kom företagen att bära en stor del av ansvaret för de anställdas trygghet. För USAs del har denna dellösning av den sociala frågan kommit att kallas välfärds kapitalism. Ett viktigt syfte med välfärds kapitalismen var att återknyta den kontakt mellan ledning och arbetare som gick förlorad i storföretagen.

Sammanflätad med den sociala frågan var frågan om ekonomisk effektivitet och tillväxt. De flesta debattörer med historiska och ekonomiska insikter var väl medvetna om att en radikal utjämning av inkomster och förmögenheter inte kunde lösa fattighedsfrågan. Det skulle krävas långsiktig ekonomisk tillväxt för att lyfta arbetarklassen ur fattigdom och otrygghet. En av de vid 1900-talets början mest framträdande rörelserna för effektivisering av produktionen var taylorismen eller "scientific management".

Både välfärds kapitalism och scientific management kan inordnas under

BENNY CARLSON

är docent i ekonomisk historia vid Lunds universitet och främst intresserad av ekonomisk och social idéhistoria med tonvikt på idéspridning mellan Tyskland, USA och Sverige, vilket resulterat i böcker om svenska nationalekonomers förhållande till ekonomisk liberalism, amerikansk institutionalism och tysk statssocialism. benny.carlsson@ekh.lu.se

begreppet social ingenjörskonst.¹ Ett av de tidigaste arbetena om välfärds-kapitalistiska aktiviteter i USA hette just *Social Engineering* (Tolman 1909). Med tiden kom social ingenjörskonst att förknippas med socialekonomisk dirigerings på högsta statliga nivå och därmed blev begreppet mer eller mindre diskrediterat. I dag har det alltid nödvändiga sociala experimenterandet börjat om i mindre storvulen skala under en mer positivt laddad beteckning: social entreprenörskonst.

Avsikten i denna artikel är att göra några nedslag bland svenska nationalekonomer i början av 1900-talet för att se hur de resonerade kring frågor som kan förknippas med välfärds-kapitalism, social ingenjörskonst och därmed besläktade former av industriella relationer. Ambitionen är inte att ge någon heltäckande redogörelse för deras ståndpunkter i hithörande frågor utan snarare att lyfta fram en sida av varje ekonoms skrivelser som verkar intressant, inte minst med tanke på de diskussioner som i våra dagar förs om hur företagen ska kunna förena effektivitet och konkurrensförmåga med socialt ansvar. Ekonomernas resonemang kan, om man så vill, sättas in i än vidare sammanhang eftersom frågan om hur välfärdsarrangemangen i ett modernt samhälle kan eller bör se ut förefaller mer öppen än på länge. Ökad global konkurrens, ökad rörlighet för kapital och arbetskraft, övergång från industri- till tjänsteekonomi, ökade krav på kvalitet och valmöjlighet i takt med stigande levnadsstandard och stigande försörjningskvoter utsätter de gamla industriländernas välfärds-lösningar för påfrestningar och många av de nyckelbegrepp som virvlade runt i debatten för hundra år sedan har samma aktualitet för nationalekonomer och andra samhällsdebattörer i dag som de hade då: konkurrens, monopol, samverkan, entreprenörskap, kollektivavtal, minimilöner, höga löner (effektivitetslöner), anställningstrygghet, arbetskraftens duglighet (humankapital), incitament etc.

Jag har valt att betrakta fem ekonomer från början av 1900-talet, fokusera på en idé och ett inlägg från varje ekonom och redovisa nedslagen kronologiskt efter när inläggen publicerades: Gustav Cassel om de höga lönernas ekonomi 1902, Knut Wicksell om allianser mellan arbetare och arbetsgivare 1902, Gustaf Steffen om trygga truster 1907, Pontus Fahlbeck om livstidsanställningar i företagen 1910 och Eli Heckscher om ”Scientific management” 1920. De fem representerar gräddan, om än inte hela gräddan, bland svenska nationalekonomer vid denna tid. Fahlbeck var visserligen ingen renodlad nationalekonom men var å andra sidan en ledande debattör av ”arbetarfrågan”.

¹ Artikeln har tillkommit inom ett projekt om amerikansk välfärds-kapitalism och social ingenjörskonst finansierat av Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse. Beträffande utvecklingen av begreppet social ingenjörskonst under 1900-talet, se Carlson (2005); temat har på senare år utvecklats av Björck (2002) och Östlund (2003). En del uppgifter har jag – utan att i varje enskilt fall ange källa – hämtat ur egna tidigare arbeten, framför allt Carlson (2002) och (2003). I förstnämnda arbete finns åtskilliga referenser till andra författares framställningar om de svenska ekonomerna, referenser som jag av utrymmesskäl mestadels valt att utelämna i föreliggande artikel. Stavningen i de citat som förekommer har moderniserats.

1. Cassel om höga löner

Gustav Cassel (1866–1945) var professor i nationalekonomi med finansvetenskap vid Stockholms högskola 1904–33. Han var i yngre dagar påverkad av tysk katedersocialism och engelsk fabianism och gjorde sig till talesman för en liberalism med såväl radikala som konservativa drag. Han var starkt inriktad på att finna metoder för att effektivisera arbetskraften och stegra den nationella produktionen.

Cassels mest kända debattinlägg från början av 1900-talet är boken *Socialpolitik* från 1902. Här förespråkade han ”det högt organiserade samhället” som kunde styra utvecklingen genom ”ett planmässigt arbete på förverkligandet av medvetna mål”. Olika organisationer kunde ta sig an olika delar av den sociala frågan. Fackföreningarna kunde sätta en undre gräns för lönekonkurrensen och stat och kommun kunde införa minimilöner i sina egna verksamheter. Det viktiga var att lönen täckte arbetets reproduktionskostnad och räckte till försäkringar mot de fall då arbetaren inte kunde försörja sig. Olika försäkringar kunde sedan organiseras av stat, arbetsgivare eller fackföreningar (Cassel 1902, s 21–22, 91–97).

Fackföreningarna var alltså enligt Cassel (1902, s 65–68) oumbärliga för att reglera lönekonkurrensen och genomföra sina ”normalbetingelser”. Arbetsgivarna måste då intressera sig mer för arbetarnas duglighet och mindre för lönen. Uppfattningen att arbetsgivarna skulle ha ”rätt” att förhandla enskilt med varje arbetssökande var gammal borgerlig skåpmat. Om individuella löneförhandlingar framkallar en konkurrens där ”mindervärdiga element” segrar medan kollektiva förhandlingar framkallar en konkurrens i framåtskridandets tjänst behövde man inte tveka om vad som var rätt och fel. Cassels plädering för normalbetingelsernas politik påminner om senare tiders argument för den solidariska lönepolitiken. Efterblivna arbetsgivare, som inte kunde betala tillräckligt höga löner, skulle gå under och det skulle gynna dugliga arbetsgivare och därmed påskynda omvandling och tillväxt.

Här ska vi ägna oss åt kapitel 5 i *Socialpolitik* som behandlar ”de höga lönernas ekonomi” och som kan sägas föregripa den sk effektivitetslöneteori som utvecklats sedan början av 1980-talet. Teorin går ut på att vissa arbetsgivare är beredda att betala löner utöver marknadslönen för att få effektiva arbetare. Höga löner attraherar de bästa arbetarna, får dem att stanna kvar i företaget och avhåller dem från maskning. Särskilt i företag som använder dyr och avancerad teknik är det mycket värt att få arbetare som inte maskar eller saboterar produktionen; det klassiska exemplet är Henry Fords uppseendeväckande lönehöjning 1914, från 2,20 till 5 dollar om dagen, som innebar kraftigt minskad omsättning på arbetskraft och ökad produktivitet (se t ex Borjas 1996, Lazear 1996, Swenson 2002).

Cassel (1902, s 113–115) förklarade, under hänvisning till Adam Smith, att höga löner är nödvändiga för uppkomsten av en konsumtionsvaruindustri och för att hindra att de bästa arbetarna emigrerar. Men framför allt: ”Där lönerna är höga, finner vi därför alltid arbetarna verksammare, fliti-

gare och kvickare än där lönerna är låga [...]” Robert Owen hade kämpat för höga löner med begränsad framgång. ”Men läran om de höga lönernas ekonomi har sedan den tiden banat sig väg till ett alltmera allmänt erkännande inom vetenskapen såväl som inom den praktiska världen.” Inom den moderna litteraturen kunde Cassel hänvisa till amerikanen Jacob Schoenhofs *The Economy of High Wages* (1892). Ur denna bok utvann Cassel (1902, s 119–122) tre slutsatser om utvecklingen av den amerikanska ekonomin:

För det första medförde de höga lönerna stor konsumtionsförmåga hos varje arbetare och eftersom befolkningen samtidigt växte kunde en industri utvecklas som producerade för massornas behov. ”Denna produktion av massartiklar är just det som framför allt utmärker Nordamerikas industri, det är på den vägen som den vuxit till en verklig storindustri.”

För det andra tvingade de höga lönerna företagen att i största möjliga utsträckning ersätta arbetare med maskiner, dvs den teknologiska utvecklingen stimulerades. ”Det är ingen tillfällighet att Amerika blivit ett uppfinningarnas land [...]” De tvingade dessutom företagen att utveckla sin arbetsorganisation till fulländning. ”När man ska betala sina arbetare flera dollars om dagen, gäller det naturligtvis att icke låta en enda minut gå förlorad i väntan på arbete, att icke spilla en enda ansträngning i onödiga friktioner.”

För det tredje utgjorde den höga lönen och den därav följande högre levnadsstandarden grunden för större personlig duglighet hos arbetaren, vilket samtidigt var en förutsättning för utvecklingen av avancerad teknik. ”På grund av nu anförda förhållanden har det högre avlönade amerikanska arbetet blivit så mycket mera effektivt, att *arbetskostnaden* trots den betydligt högre *arbetslönen* i allmänhet icke är högre, men i de flesta fall lägre än i Europa.”

Cassel talar visserligen inte om maskning och sabotage men man borde ändå, som sagt, kunna se hans resonemang som en förelöpare till effektivitetsteoriens. Hans resonemang är dessutom påtagligt dynamiska:

De höga lönerna är lika mycket orsak till industriell överlägsenhet, som de är en följd därav. Vi har sett hur de skapar en marknad för stora, likformiga massartiklar och därmed betingelserna för modern stordrift. Vi har sett vilket kraftigt medel de är för att framtvinga en hög maskinteknik och en fulländad organisation av arbetet. Vi har slutligen sett, hur höga löner icke blott är en orsak till dugligt arbete utan rent av ett villkor därför; hur en hög levnadsstandard är det nödvändiga underlaget för den fysiska styrka, den intelligens och de moraliska egenskaper, som en högt utvecklad industri kräver av arbetaren. Man kan helt enkelt icke få arbete av denna högsta kvalitet utan att betala för det. Och det lönar sig att betala även mycket höga löner, sådana som jag exempelvis anfört från Amerika. (Cassel 1902, s 130–131)

2. Wicksell om allianser

Knut Wicksell (1851–1926) var professor i nationalekonomi och finansrätt i Lund 1901–16 och kan räknas som en radikal liberal med krav på social och ekonomisk utjämning men ändå ganska försiktig i fråga om statliga ingrepp i ekonomin (se t ex Gårdlund 1956, s 360, 373 och Lindahl 1953, s 294–296).

För Wicksell var det självklart att ”aldrig uppge kravet och arbetet på den stora samhällsfrågans lösning, arbetarklassens höjande till full ekonomisk och social likställighet med övriga samhällsklasser”. Han var emellertid ingen revolutionär utan ville ”göra det bästa möjliga utav de bestående förhållandena, sådana de äro”. Han delade inte den marxistiska uppfattningen om kapitalismen som ett utsugningssystem utan såg arbetarklassens underordning som ett historiskt arv som kunde brytas med utbildning och reformerad arvsrätt: ”Det gäller i stort sett en uppfostrings- och arvsfråga; ty det är genom sin solidare bildning likaväl som genom sina fäderneärvda ägodelar, som överklassen erhåller det försprång på den ekonomiska vädjebanan, som underklassen trots alla ansträngningar endast i undantagsfall kan invinna.” (Wicksell 1902, s 13–15)

Ovanstående Wicksellcitat kommer ur en liten skrift om *Allianser mellan Arbetare och Arbetsgivare* från 1902, som visar att Wicksell var öppen för ganska okonventionella metoder för att stimulera intresset för samverkan mellan arbetare och arbetsgivare. Den metod han kom att intressera sig för hade praktiserats i England på 1890-talet och innebar samarbete mellan arbetsgivarkarteller och fackföreningar. Arbetsgivarna hade förbundet sig att endast använda arbetare som tillhörde fackföreningen. Arbetarna hade förbundet sig att endast arbeta hos arbetsgivare som tillhörde kartellen. I uppgörelsen ingick ett element av vinstdelning. Arbetsgivare och arbetare tillsatte ett utskott, med lika många representanter för vardera sidan, som hade att fastställa vinstandel, arbetslön, arbetstider m m och att vid tvister mellan enskilda arbetsgivare och arbetare fungera som förliknings- och skiljenämnd (Wicksell 1902, s 15–18).

Det hade, enligt Wicksell (1902, s 20, 22, 29), för en tid sett ut som om arbetarnas och arbetsgivarnas organisationer blivit så förenade att de ”för all framtid skulle binda varandra ungefär som de båda halvkloten i det bekanta experimentet med luftpumpen”. Men med sämre konjunkturer hade luften gått ur samarbetet. Wicksell tyckte inte desto mindre att grundtanken var riktig. Striderna mellan arbetare och arbetsgivare under 1800-talet hade i och för sig inte varit enbart av ondo, eftersom de skapat starka organisationer och därmed förutsättningar för fred på arbetsmarknaden. Organisation och samarbete var avgjort att föredra framför anarki och ”den mest fulländade organisationen är den, som innesluter både arbetare och arbetsgivare inom samma yrke”.

Att Wicksell även längre fram i livet var intresserad av samverkan mellan arbetare och arbetsgivare framgår av hans inlägg i olika debatter, exempelvis i debatten om arbetarnas andel i företagsledningen vid Nordiska natio-

nalekonomiska mötet 1920 och i Nationalekonomiska föreningens debatter om ekonomisk/industriell demokrati 1919 och 1923. Wicksells inlägg i dessa sammanhang gick i huvudsak ut på att arbetarnas sociala ställning och framför allt kunskaper måste höjas för att delaktighet och medbestämmande skulle kunna fungera.

Den mest intressanta observationen utifrån den lilla skriften om allianser är nog att Wicksell, den fullfjädrade socialliberalen, förespråkade korporativ organisering av arbetare och arbetsgivare inom samma yrke.

3. Steffen om trygga truster

Gustaf Steffen (1864–1929) var professor i nationalekonomi och sociologi i Göteborg 1903–29 och socialdemokratisk ledamot av riksdagens första kammare 1911–16. Han var en receptiv person som påverkades av många intellektuella strömningar, bl a av tysk kateder- och statssocialism (Lilliestam 1960, s 66). Han menade dock att socialismen låg långt in i framtiden och att blandekonomin skulle dominera under överskådlig tid. Samtidigt som han applåderade ”våra framsteg i socialistisk riktning” konstaterade han ”att vår skicklighet i den privatkapitalistiska hushållningskonsten är outhärlig för vårt närvarande välstånd och dettas höjande” (Steffen 1905, s 72). Särskilt framhöll han företagaren som något annat än kapitalisten, som en egen produktionsfaktor, en ”konstnär” som ”utväljer, förenar, ordnar, sammanhåller, leder de ursprungligen splittrade produktionsfaktorerna” (Steffen 1903, s 252, 254). Här framstår Steffen i någon mån som en föregångare till Joseph Schumpeter, som några år senare lanserade sin Entreprenör.

Steffen (1912, s 49–52, 59, 73) skisserade på alternativa framtidsvägar: Samhället kunde ta över alla produktionsmedel. Samhället kunde låta produktion och egendom förbli i privata händer men reglera dem (planhushållning). Samhällets produktion kunde konkurrera med privat verksamhet för att tvinga den att hålla sig inom ”socialt önskliga standards”. Samhället kunde sätta upp minimistandarder för löner, arbetsvillkor och socialförsäkringar. I huvudsak argumenterade Steffen för minimistandarder för att effektivisera arbetskraften och planhushållning för att effektivisera produktionen.

Det sociala och ekonomiska framåtskridandet måste bygga på en duglig och effektiv arbetarklass. ”Spörsmålet hur vi hos arbetaren skola kunna väcka detta starka arbetsintresse och underhålla denna höga arbetsintensitet, är därför ett av vår tids allra främsta produktionsproblem”, förklarade Steffen (1907, s 181) och konstaterade (s 184) att det gällde att utbilda ”en klass av bättre människomaterial och med högre uppfostran och utbildning, ansvarsfullare ekonomiska funktioner och större politiskt och kulturellt inflytande”. Här hade den amerikanska välfärdskapitalismen utmärkt sig på ett föredömligt sätt:

För den moderna arbetsgivaren, som aldrig tröttnar på att framhålla den enskildes självintresse såsom källan till allt välstånd och alla goda ekonomiska ting, borde det ligga nära till hands att uttänka avlöningsmetoder och arbetsförhållanden, som till den högsta grad sporrar arbetarnas förvärvsbegär. Detta är ju också, vad de amerikanska arbetsgivarna gjort. Men det är förvånande att märka, i hur ytterligt ringa grad arbetsgivarna i andra delar av världen sökt eller förstått att följa deras exempel. (Steffen 1907, s 184)

Arbetsavtalet var, enligt en utläggning av Steffen om ”Staten och arbetsavtalet” i *Ekonomisk Tidskrift* (1907, s 180–186), den springande punkten bakom arbetarklassens utsatthet. Han menade därför ”att arbetarklassens sociala uppstigande, lika väl som den pågående nationalekonomiska produktionskrav, måste fullt avsiktligt och planmässigt tillgodoses uti arbetsavtalet”. Staten måste med lagstiftning skydda dem som inte kunde skydda sig själva genom fackföreningar (kvinnor och barn) och backa upp fackets krav även när det gällde vuxna manliga arbetare. För att ytterligare driva på framåtskridandet (tillväxten) kunde staten organisera ett obligatoriskt skiljedomsväsen för alla slag av arbetstvister, begränsa strejk- och lockouträtten och över huvud taget begränsa ”det brutala ekonomiska privatkriget mellan arbetare och arbetsgivare”.

Steffen blickade med beundran mot det amerikanska trustväsendet och målade upp en bild av allt större och effektivare företag.

Jätteföretagen har icke råd att låta konkurrera ihjäl sig och fortsätter därför konkurrensen eventuellt med användande av metoder, som innebär förluster för tillfället, blott det finns utsikt att segra, dvs att bli ensam kvar på valplatsen eller att komma till uppgörelse med rivalerna. Uppgörelse är storkonkurrensens naturliga ändalykt – uppgörelse, dvs samorganisering, kartellering, trustbildning, en högre form av produktions- och avtalskollektivism än de enskilda jätteföretagen var för sig representerar. (Steffen 1907, s 193–194)

Truster och jätteföretag innebar stabilare ekonomisk utveckling men samtidigt övermakt gentemot enskilda arbetare. Just därför behövdes fackföreningar och kollektivavtal, samverkan mellan fack och socialdemokrati, en stat beredd att genomdriva minimivillkor i arbetslivet och reglering av produktionen.

Steffen fäste alltså stor vikt vid stordrift och monopoltendenser. Men i stället för att, som många efterföljande ekonomer, se monopol som marknadsmisslyckanden såg han dem som framsteg jämfört med ”den fria konkurrensen”. Han kastade beundrande blickar mot USA, där mäktiga truster reste sig i det ekonomiska landskapet och där arbetsgivarna visste att utforma incitament som ökade arbetarnas effektivitet. Samtidigt beundrade han entreprenören, som kunde dirigera produktionsfaktorerna. Möjligen inne-

bär det att han såg de vid en viss tidpunkt etablerade magnaterna, och inte några innovativa utmanare, som de stora entreprenörerna.

4. Fahlbeck om livstidsanställningar

Pontus Fahlbeck (1850–1923) var professor i historia och statskunskap 1889–1902 och i statskunskap och statistik 1902–15 vid Lunds universitet. Han var alltså i huvudsak statsvetare, men opererade i gränslandet till nationalekonomin. Han var enligt egen uppfattning politiskt konservativ och socialt radikal. I yngre dagar umgicks han med kateder- eller statssocialistiska idéer och han kom att ses som föregångsman inom den svenska ungdomer som växte fram efter sekelskiftet 1900. Runt 1910 tog han ”ett halvt steg tillbaka” i sin syn på statlig ekonomisk verksamhet (Vallinder 1992, s 61) och blev i vissa avseenden närmast högerliberal.

Före sekelskiftet hade även Fahlbeck skisserat på olika framtidsvägar: Arbetarna kunde ta över och bedriva produktionen i kooperationsform. Trusterna kunde utvidgas till att omfatta olika produktionsgrenar och ställas under statens kontroll. Stat och kommun kunde ta över produktionen. Vid denna tid såg Fahlbeck sistnämnda väg som den mest troliga och önskvärda. I *Arbetarefrågan* (1910, s 106–107, 110–116) tog han emellertid det halva steget tillbaka: ”Senare erfarenheter och en närmare eftertanke ha kommit mig att se mera kritiskt på denna sak [statssocialismen].” Den avgörande fråga han ställde sig var huruvida statsdrift var mer eller mindre effektiv än privatdrift och det svar han gav var: i de flesta fall mindre. Han kom nu gärna att tala om statens ”döda hand”.

Att bråka om egendomen var enligt Fahlbeck (1910, s 28, 118) som att slåss mot väderkvarnar. Vem som ägde produktionsmedlen var förhållandevis likgiltigt. Den stora frågan var hur produktionens frukter fördelades. ”Det är sålunda i den ringa och osäkra inkomsten proletariatet har sin rot, icke uti frånvaron av egendom och produktionsmedel.” Det som framför allt kännetecknade proletariatet var nämligen, enligt Fahlbeck, osäkerheten om det dagliga brödet. Den huvudsakliga orsaken till uppkomsten av ett proletariat var inte arbetarens skiljande från egna produktionsmedel utan ”*arbetarens skiljande från företaget*”.

Arbetarna strävade att vinna befrielse från det personliga beroendet samt att ernå den fulla borgerliga friheten. Å andra sidan kändes det för arbetsgivaren som en lättnad att slippa ifrån skyldigheten att sörja för arbetaren under iråkad otjänstbarhet och på hans ålderdom. På så sätt emanciperades arbetaren från arbetsgivaren men därmed också från företaget, som skänkt honom hans trygga bärgning, och råkade däri-
genom ut för det tillstånd, som kännetecknar proletariatet.

(Fahlbeck 1910, s 28–29)

Arbetarens frigörelse hade blivit hans olycka. De personliga och moraliska

banden mellan arbetsgivare och arbetare hade klippts av. Arbetaren hade blivit en produktionsfaktor bland andra och arbetet en vara som köptes och såldes till det pris som bestämdes av tillgång och efterfrågan.

Arbetsgivare och arbetare hade ett gemensamt intresse av stegrad produktion som försvann ur synfältet på arbetsmarknaden. Liksom Steffen såg Fahlbeck (1910, s 71–74) arbetsavtalet som boven i dramat. ”Det moderna arbetsavtalet låter blott intresse motsatsen, aldrig den lika naturliga intresse gemenskapen framträda.” Det gick inte att återgå till gamla patriarkaliska förhållanden och fackföreningar och arbetsgivarorganisationer kunde inte häva intresse motsatsen och skapa social fred. ”Det kan endast ske genom att angripa det onda i dess rot, som är själva *arbetsavtalet*. Det moderna arbetsavtalet är den Pandoras ask, varur alla olyckor vället fram.”

Svaret på arbetarfrågan lydde därmed enligt Fahlbeck (1910, s 75) som så att ”det marknadsmässiga, endast en viss begränsad arbetsuppgift avseende arbetsavtalet, som när som helst kan hävas, skall ersättas av livsvarig anställning”. Därmed skulle proletariats kännetecken, osäkerheten, försvinna och arbetaren bli lika trygg och självständig som den statsanställda. Alla förmåner i form av invaliditets- och ålderspension m m skulle ingå i livstidskontraktet och inte vara beroende av arbetsgivarens välvilja. ”Av patriarkalism finns sålunda icke ett spår.”

Alla arbetare kunde inte omfattas av livstidsanställning – inte de som var unga, sysselsatta i tillfälliga arbeten eller i mindre företag i framför allt hantverk och jordbruk. Men processen mot ökad koncentration och stordrift i näringslivet skulle efterhand minska antalet ”otidsenliga företag”. Och ”det fasta arbetsavtalet” kunde i bästa fall skynda på den processen.

”Tillbaka till företaget!”, löd Fahlbecks stridsrop. Företagen skulle helst vara stora och förenade i trustar. Fackföreningar skulle inte få finnas. ”Man kan icke mottaga fast anställning vid ett företag och samtidigt lyda en organisation, som är riktad emot företagen och betraktar dem som motståndare och fiender.” Att arbetarna fick skäligena villkor skulle garanteras av arbetskamrar, bildade av arbetsgivare och arbetare och med en ordförande utsedd av myndigheterna. De skulle fastställa tariffavtal som utgjorde den allmänna normen för anställningar. Dessa avtal skulle vara offentliga. ”Offentligheten har därmed trätt i fackföreningarnas ställe såsom arbetarnas skydd och värn och något annat behövs icke.” Denna lösning var enligt Fahlbeck ”organisk” eftersom den återupprättade det naturliga sambandet mellan arbetare och företag (Fahlbeck 1910, s 117–120).

Fahlbecks inställning till ägandet gjorde att han kom att gå andra vägar jämfört med socialister, som strävade efter kollektivt ägande i statens hand, och liberaler, som ville sprida det enskilda ägandet till så många medborgare som möjligt. Han förebådade närmast de korporativistiska lösningar som kom att praktiseras under fascismen och den tidiga New Deal och där ägandets betydelse tonades ner och arbetsgivare och arbetstagar samlades i branschvisa korporationer under statligt överinseende. Lösningen med livstidsanställningar i trustar för naturligtvis tankarna till Japan.

Anställningstrygghet och goda arbetsvillkor skulle enligt Fahlbeck inte äventyra den ekonomiska tillväxten utan tvärtom påskynda utslagningen av mindre företag som inte har råd att kosta på sig lika goda förmåner och på så sätt i bästa fall påskynda strukturomvandlingen. Här skulle man återigen kunna dra en parallell till Rehn-Meidners resonemang om effekten av solidarisk lönepolitik. Något större behov av rörlighet i det ekonomiska livet tycks Fahlbeck, till skillnad från Rehn-Meidner, inte ha sett. Att nya produkter, tekniker och organisationsformer lanseras av entreprenörer som börjar i liten skala eller att arbetskraften förflyttar sig från krympande till växande företag och näringar var förhållanden som han inte tycks ha bekymrat sig mycket om.

5. Heckscher om scientific management

Eli Heckscher (1879–1952) var professor i nationalekonomi vid Handels-högskolan i Stockholm 1909–29 och därefter professor i ekonomisk historia. Han var före 1910 socialkonservativ och utvecklades därefter, inte minst genom första världskrigets erfarenheter av statsingripande, till att bli en ledande talesman för den ekonomiska liberalismen.

Heckscher var mindre benägen än sina kollegor att lägga ansvar för arbetarfrågans lösning i företagets händer. Trygghet för ”folkets stora massa” kunde inte, förklarade han, tillhandahållas av företagen utan måste skapas av staten, detta beroende på rörligheten i det ekonomiska livet. Han trodde inte mycket på lagstadgad minimilön utan menade att det bästa var att genom yrkesutbildning ”dränera” de sämst betalda arbetargrupperna (Heckscher 1912, s 415–418). Han redogjorde för övrigt i *Nordisk Familjebok* (1904, spalt 1357), uppenbarligen utifrån Cassel, för ”lagen om de höga lönernas ekonomi”, som han betecknade som en av ”de mest optimistiska i nationalekonomien”. Lagen kunde inte tillmätas allmängiltighet – endast varaktigt hög lön kunde höja arbetarens levnadsstandard och göra honom till en dugligare arbetare.

Här ska vi rikta intresset mot en artikel i *Stockholms Dagblad* 1920 i vilken Heckscher gav sin syn på scientific management. Till saken hör att Frederick Taylors *Scientific Management* till svenska översatta *Rationell arbetsledning* (1913) ingick i litteraturen på en kurs som Heckscher hade gett på Handels-högskolan (Engwall och Pahlberg 2001, s 16). Heckscher skriver:

Man kunde formulera den rationella arbetsledningens innebörd därhän, att den vill införa ”den ekonomiska principen” eller minsta medlets lag även i fråga om det mänskliga arbetet, dvs även där söka nå största möjliga resultat med en viss energiuppoffring eller ett visst resultat med minsta möjliga energiuppoffring. Det är samma strävande som i fråga om drivkraft och maskiner systematiskt har pågått sedan den industriella revolutionen [...].

Scientific management innebar alltså enligt Heckscher att industrialismens bärande princip, effektiv resursanvändning, utsträcktes till den mänskliga arbetskraften. Det innebar en ytterligare mekanisering av det mänskliga arbetet. De försök som gjorts att tolka taylorismen i termer av arbetslivets demokratisering gav Heckscher inte mycket för. Taylor själv ”var tydligen en självhärskarnatur som få, och han menade, att arbetsgivaren med hjälp av sina tekniska experter skulle inte blott föreskriva arbetarnas kroppsställning och handgrepp utan också den lön som i varje särskilt fall på experimentell väg befunnits skapa det i längden största resultatet”. Denna ståndpunkt innebar, menade Heckscher, inte bara ett underkännande av fackföreningarnas kompetens och av allt utrymme för löneförhandlingar utan också av förhållandet mellan tillgång och efterfrågan på arbetskraft som i sista hand lönebestämmande faktor. ”Liksom många självhärskare före honom trodde sig alltså Taylor kunna sätta sig över de ekonomiska lagarna.”

Taylorismen hade emellertid modifierats och utvecklats, t ex genom ett amerikanskt uppslag som gick ut på att experter på rationell arbetsledning skulle finnas såväl på arbetar- som arbetsgivarsidan och som en tredje opartisk grupp. Här kunde man skönja en framkomlig väg:

Om arbetarna själva kunna intressera sig för metoderna att ge största möjliga effektivitet åt den produktionsfaktor, vars ägare de själva är, nämligen den mänskliga arbetskraften, så falla i själva verket flertalet av de invändningar, som kunna göras mot systemet på grund av dess tendens att leda till ytterligare mekanisering av kroppsarbetet och därav följande minskad arbetsglädje.

Heckscher reste en marknadsekonomisk invändning mot taylorismen – den försökte sätta sig över den ekonomiska lagen om utbud och efterfrågan. Med tiden kom verkligen på sina håll en utveckling från taylorism (planering på företagsnivå) till planhushållning (planering på samhällsnivå) att äga rum i vissa socialingenjörskonstnärliga kretsar och det verkar som om Heckscher anade vart taylorismen kunde leda. Han trodde inte på prat om att scientific management innebar demokratiskt inflytande för arbetarna. Men han var naturligtvis intresserad av alla lösningar som kunde effektivisera produktionen. Om arbetsgivare och arbetare tillsammans lyckades hitta lösningar som kunde motivera arbetarna att arbeta effektivare vore mycket vunnet.

6. Korporativism till höger och vänster

Vi har låtit fem ekonomer från det tidiga 1900-talet uttala sig om förhållandet mellan arbetsgivare och arbetare, om olika sätt att öka arbetarnas trygghet och effektivitet, om välfärdskapitalism och social ingenjörskonst i vid mening. Det är dags att avrunda ”debatten”.

Åtskilliga av de frågor som ventilerades för hundra år sedan har en återkommande aktualitet och i flera avseenden förebådade den tidens national-

ekonomer begrepp och fenomen som komma skulle, om än i något annorlunda språkdräkt. Den kanske största skillnaden mellan då och nu handlar om tilltron till stordrift och monopol. Sålunda trodde såväl Wicksell som Steffen och Fahlbeck – en vänsterliberal, en socialdemokrat/statssocialist och en styckevis högerliberal – att storföretag och monopol kunde erbjuda lösningar på ”arbetarfrågan”. Något överraskande är att Wicksell förespråkade samverkan av korporativt slag – allianser mellan karteller och fackföreningar inom samma branscher. Fahlbeck löpte, med sitt förslag om livstidsanställningar, linan ut ibland dem som trodde att storföretag och truster kunde skapa social fred genom att erbjuda arbetarna trygghet. Han ville inte tilldela staten någon aktiv roll gentemot storföretagen och han ville skrota fackföreningarna. Steffen däremot förordade statlig reglering och fackföreningar som motvikter till storföretagens makt. Även Cassel framförde den i och för sig okontroversiella synpunkten att arbetare i truster ofta har det bättre än andra arbetare (se t ex Cassel 1901).

Wicksell, Steffen och Fahlbeck får väl, så här i efterklokhetens ljus, sägas ha underskattat konkurrensen och den ekonomiska dynamiken i västvärldens industrisamhällen. De korporativistiska idéerna genomdrevs visserligen för en tid i olika varianter i mellankrigstidens Italien, Tyskland och USA. Men därefter har storföretag och monopol kommit och gått och staten har i de flesta länder axlat större delen av ansvaret för arbetarnas trygghet, även om ”välfärdskapitalismen” än i dag spelar en betydande roll i framför allt USA. Wicksells ”allianser” slog inte igenom och Fahlbecks dröm om livstidsanställningar gick inte i uppfyllelse – mer än möjligen i Japan. Stefens framtidsprogram, byggt på storföretag, kollektivavtal, facklig-politisk samverkan och statlig reglering av produktionen, förefaller emellertid ha ett och annat gemensamt med ”den svenska modellen”.

Heckscher såg rörligheten i det ekonomiska livet som ett hinder för att lägga ansvaret för arbetarfrågans lösning i företagets händer (vilket inte hindrade att han rent allmänt var positiv till monopolbildningar; se t ex Heckscher 1911). Han närde dock visst hopp om att arbetare och arbetsgivare, med hjälp av scientific management av mindre auktoritärt slag än i Taylors originaltappning, skulle kunna utveckla sitt gemensamma intresse för effektivare produktion. Ekonomerna menade över lag att trygghet och god levnadsstandard för arbetarna gick hand i hand med strävan till effektivitet, strukturomvandling och tillväxt. Steffen ansåg att staten genom att fastställa minimistandarder och företagen genom att göra bruk av incitament kunde skapa en effektivare arbetskraft. Fahlbeck trodde att livstidsanställningar skulle skynda på utslagningen av ”otidsenliga” företag som inte hade råd med sådana förmåner. Cassel hävdade att fackföreningarnas ”normalbetingelser” skulle eliminera ”efterblivna” arbetsgivare. Han var kanske den som, i sin plädering för ”effektivitetslöner”, var mest före sin tid, även om han (mot sin vana) hänvisade till föregångare tillbaks till Adam Smith.

- Björck, H (2002), "Den sociale ingenjören på intressekontoret: En studie i svensk välfärds-historia", *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdoms-historia*, s 103-137.
- Borjas, G J (1996), *Labor Economics*, McGraw-Hill, New York.
- Carlson, B (2002), *Ouvertyr till folkhemmet: Wagnerska tongångar i förra sekelskiftets Sverige*, Nordic Academic Press, Lund.
- Carlson, B (2003), *Amerikansk välfärdskapi-talism och social ingenjörskonst*, SNS Förlag, Stockholm.
- Carlson, B (2005), "Social Engineering 1899-1999: An Odyssey through *The New York Times*" *American Studies in Scandinavia*, vol 37, s 69-94.
- Cassel, G (1901), "Kartell- och trustväsendet från socialekonomisk synpunkt", *Ekonomisk Tidskrift*, årg 1, s 475-502.
- Cassel, G (1902), *Socialpolitik*, Hugo Gebers Förlag, Stockholm.
- Engwall, L och C Pahlbor (2001), "The Dif-fusion of European Management Ideas", CEMP Report no 17, www.fek.uu.se/cemp (2005-05-05).
- Fahlbeck, P (1910), *Arbetarefrågan: Villa och verklighet*, P A Norstedt & Söners Förlag, Stockholm.
- Gårdlund, T (1956), *Knut Wicksell: Rebell i det nya riket*, Bonniers, Stockholm.
- Heckscher, E (1904), "Arbetslön", *Nordisk Familjebok* (Uggleupplagan), Nordisk Familjeboks Förlag, Stockholm, band 1, spalt 1354-58.
- Heckscher, E (1911), *Det moderna kartell- och trustväsendet*, Särtryck ur Smålands och Blekinge handelskammarens handlingar, Jönköping.
- Heckscher, E (1912), "Sociala reformer", *Svensk Tidskrift*, årg 1, s 409-20.
- Heckscher, E (1920), "Scientific manage-ment", *Stockholms Dagblad* 27 december 1920.
- Lazear, E P (1996), *Personnel Economics*, MIT Press, Cambridge, Mass and London.
- Lilliestam, Å (1960), *Gustaf Steffen, samhälls-teoretiker och idépolitiker*, Akademiförlaget-Gumperts, Göteborg.
- Lindahl, E (1953), "Knut Wicksell, 1851-1926", i Schumpeter, J (red), *Stora national-ekonomer*, Natur och Kultur, Stockholm.
- Steffen, G (1903), "Om företagarens natio-nalekonomiska funktioner", *Ekonomisk Tid-skrift*, årg 5, s 241-57.
- Steffen, G (1905), *Sociala studier*, första häf-tet, Hugo Gebers Förlag, Stockholm.
- Steffen, G (1907), "Staten och arbetsaftalet", *Ekonomisk Tidskrift*, årg 9, s 175-212, 221-46.
- Steffen, G (1912), *Sociala studier*, sjunde häf-tet, Hugo Gebers Förlag, Stockholm.
- Swenson, P (2002), *Capitalists Against Mar-kets: The Making of Labor Markets and Welfare States in the United States and Sweden*, Oxford University Press, Oxford.
- Tolman, W H (1909), *Social Engineering: A Record of Things Done by American Industrialists Employing Upwards of One and One-half Million of People*, McGraw Publishing Company, New York.
- Vallinder, T (1992), "Pontus Fahlbeck – en statsvetenskaplig klassiker", i Falkemark, G (red), *Statsvetarporträtt*, SNS Förlag, Stock-holm.
- Wicksell, K (1902), *Allianser mellan Arbetare och Arbetsgivare: En ny företeelse på det socialpo-litiska området*. Stockholm: Studentförening-ens Verdandis småskrifter 109, Stockholm.
- Östlund, D (2003), *Det sociala kriget och kapi-taletns ansvar: Social ingenjörskonst mellan af-färsintresse och samhällsreform i USA och Sverige 1899-1914*. Institutionen för litteraturveten-skap och idéhistoria, Stockholm.